

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ՀՆԱՏԻՊ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բանալի բառեր՝ Հայերէն նորայայտ հնատիպ գիրքեր, Իննոկէնցիոս ԺԱ. Պապ, Յովսէփ Արք. Արղութեան, Հերակլ արքայ, Աղէքսանդր Ա. ցար, Նիքոլայ Ա. ցար, Սամուէլ Անեցի:

Երկար ու հետաքրքրական ճանապարհ անցած է հայ տպագիր գիրքի մատենագիտութիւնը: Շնորհիւ տասնամեակներու վրայ երկարած հոյ մը նուիրեալներու անդուլ պրպտումներուն ու աշխատանքին, ստեղծուած են հայ տպագիր գիրքի ու մանաւանդ՝ հայ հնատիպ գիրքի մատենագիտութեան բազմաթիւ մնայուն ու մեծարժէք գործեր:

Բարձր գնահատելով հանդերձ հին շրջանի մատենագէտներն ու անոնց վաստակը, պէտք է առանձնապէս մատնանշել Հայաստանի Ազգային Գրադարանի հայ գիրքի մատենագիտութեան բաժնի այն հրատարակութիւնները, որոնք կ'ընդգրկեն հայ գիրքի մատենագիտութիւնը 1512-1930 թուականներուն, եւ որոնց մէջ արտացոլուած են հին ու նոր հայ մատենագէտներու պրպտումներու արդիւնքները: Սպասելի է որ Ազգային Գրադարանը շարունակէ իր հրատարակութիւններու օգտակար այս շարքը եւ յաջորդական հատորներով հայ գիրքի մատենագիտութիւնը հասցնէ մինչեւ մեր օրերը:

Ուրախալի է նաեւ, որ վերջին տասնամեակներուն, Հայաստանի ու մանաւանդ արտասահմանի մէջ հրատարակուեցան հայկական տարբեր գաղթօճախներու տպագրական աւանդին նուիրուած բազմաթիւ մատենագիտութիւններ, որոնց շնորհիւ ունեցանք բաւական խնամուած գործեր, նուիրուած՝ Սուրիոյ, Լիբանանի, Եգիպտոսի, Պուլկարիոյ, Երուսաղէմի, Պարսկաստանի եւ հայկական այլ գաղթօճախներու:

Հակառակ այս բոլորին, տակաւին շատ հեռու ենք հայ տպագիր գիրքի ամբողջական մատենագիտութիւն մը ունենալէ, որովհետեւ մեր բոլոր մատենագիտական հատորներն ալ ունին բացթողումներ եւ թերութիւններ, որոնց հիմնական պատճառը ոչ թէ՛ գանձնք կազմողներու անբաւարար աշխատանքն է, այլ մեր գրապահոցներուն ոչ այնքան կատարեալ եւ երբեմն նոյնիսկ անմխիթար վիճակը:

Հայ տպագիր գիրքի ամբողջական մատենագիտութիւն մը ունենալու համար տակաւին երկար ճանապարհ ունինք կտրելիք. մինչ այդ, պէտք է պատրաստել տպագրական հարուստ աւանդ ունեցող գաղթօճախներու յատուկ մատենագիտութիւններ, որուն պէտք է լծուին թէ՛ տեղացի եւ թէ՛ հայրենի մաս-

նագէտները: Փաստորէն ցարդ շունինք Կ. Պոլսոյ, Թիֆլիսի, Սանկտ Փետերսպուրկի, Մոսկուայի, Արեւելեան Եւրոպայի, Ֆրանսայի եւ բազմաթիւ այլ բնակավայրերու մէջ տպուած հայերէն գիրքերու մատենագիտութիւններ, իսկ այլ վայրերու առկայ գործերէն շատեր արդէն կարիքն ունին վերանայումի եւ ամբողջացումի: Առանձնապէս պիտի նշել հայ տպագիր գիրքի ստեղծման երկու կարեւորագոյն կեդրոններու՝ Մխիթարեան միաբանութեան Վենետիկի Սբ. Ղազար կղզիի եւ Թրիէսդի ու Վիեննայի վանքի հրատարակութիւններու պատրաստման անհրաժեշտութիւնը, որոնք եւս չեն կատարուած ցարդ:

Մեծ աշխատանք ունինք կատարելիք նաեւ հայ եւ օտար դիւաններու մէջ, ուր պահուող արխիւային փաստաթուղթերը բաւարար ձեւով չեն ուսումնասիրուած եւ իրենց մէջ կը թաքցնեն մեծարժէք նորութիւններ հայ տպագրիչներու գործունէութեան եւ հայ գրատպութեան պատմութեան մասին ընդհանրապէս:

Անհրաժեշտ է նաեւ, որ հայ գիրքի մեծ գրապահոցները առանձին հատորներով հրատարակեն կամ համացանցի վրայ տեղադրեն իրենց հաւաքածոներու ցուցակները:

Այս բոլորէն ետք է միայն, որ պիտի ունենանք նուազագոյն թերութիւններով եւ կատարելութեան այնքան մօտ հայ տպագիր գիրքի մատենագիտութիւնը, որ սեղանի գիրքը պիտի ըլլայ բոլոր հայ պատմաբաններուն ու բանասէրներուն եւ գլխաւոր ուղեցոյցներէն մէկը հայ մշակոյթի արժէքները պեղելու եւ անոր ծանօթանալու ուղղութեամբ:

Հետագայ էջերով կը ներկայացնենք ութը գիրքեր, որոնք չեն յիշատակուած Հայաստանի Ազգային Գրադարանի հրատարակած հայ տպագիր գիրքի մատենագիտութեան առաջին երկու հատորներուն մէջ, որոնք յաջորդաբար կ'ընդգրկեն 1512-1800 եւ 1801-1850 թուականներուն միջեւ լոյս տեսած հայերէն գիրքերը¹:

Հոս ներկայացուող գիրքերէն երեքին մասին մեր տեղեկութիւնները քաղած ենք զանազան աղբիւրներէ, իսկ հինգի մասին տուեալները վերցուցած ենք հայերէն ձեռագրացուցակներէ, որովհետեւ, ինչպէս ծանօթ է շատերուն, ուշ միջնադարու մեր գրիչները ունեցած են գեղեցիկ սովորութիւն մը. երբ գիրենք հետաքրքրող տպագիր գիրքէ մը օրինակ չեն կրցած ունենալ, ընդօրինակած են զայն ամբողջութեամբ, պահելով անոր անուանաթերթն ու տպագրական յիշատակարանը: Այսօր, դարեր ետք, հարիւրաւոր օրինակներով

¹ Հայ գիրքը 1512-1800 թուականներին. Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտութիւն (յետ այսու՝ Հ. Գ. 1512-1800 թ.), կազմեցին Ն. Ա. Ոսկանեան, Ք. Ա. Կուրկուտեան, Ա. Մ. Սաւալեան, խմբագրութեամբ Ռ. Ա. Իշխանեանի, Երևան, 1988, LII, 865 էջ, եւ Հայ գիրքը 1801-1850 թուականներին, կազմեց՝ Հայկ Դաւթեան, խմբագրութեամբ Յակոբ Անասեանի, Երևան, 1967, LXXXIII, 540 էջ:

տպագրուած այդ հրատարակութիւններէն շատերը կորած են անհետ, ու մեզի հասած են միայն գրիչներու կատարած ընդօրինակութիւնները:

Հայերէն իւրաքանչիւր նորայայտ հրատարակութիւն բնականաբար իր հետ կը բերէ հայ մշակոյթի, գրականութեան, պատմութեան եւ յարակից այլ ոլորտներու մասին բազմաթիւ կարեւոր նորութիւններ. կը յայտնուին նոր հեղինակներ, թարգմանիչներ, մշակութային գործիչներ ու տպարանատէրեր, կը յստակացուին տպարաններու գործունէութեան մանրամասներ եւ բազում այլ տուեալներ:

***

1. «ԿԵՐՊ ՆԵՐՈՂՈՒԹԵԱՆՅ ԶՈՐ ՍՐԲՈՒԹԻՒՆ ԻՆՆՈՉԷՆՅԻՈՍԻ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՈՐԴԻ...»: Հոսմ, տպարան Սրբոյ Ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ («Փրոփականտա Ֆիտէ»ի), 28 Յունուարի ՌՉՃՁԸ. (= 1688):

Այս գիրքը ամբողջութեամբ ընդօրինակուած է Զմմառու Հայոց Վանքի հայերէն թիւ 140 ձեռագրին մէջ («Հաւաքածոյ», գրիչ՝ Տիրացու Ստեփաննոս Ղազարեան Գաղատացի, օրինակուած Մեծն Հոսմ, 1745-ին), թթ. 26ա-29ա²:

Զայն նկարագրողը, տալէ ետք անոր վերնագիրը, կ'աւելցնէ, թէ ան «խաչերու, մետաղներու, վարդարաններու վրայ ներողութիւն դնելու կամ շահելու պայմաններ» են, ապա կը մէջբերէ գիրքի տպագրութեան տուեալներուն վերաբերող գիրքի վերջին հատուածը՝ «Ի Հոսմ ներ տպարանում սրբոյ ժողովոյն Տարածման Հաւատոյ յամի Տեառն ՌՉՃՁԸ. (= 1688), յունվարի ԻԸ., ի փառս Աստուծոյ ամէն»:

«Հ. Գ. 1512-1800 թ.» հատորը, Հ. Արսէն Ղազիկեանէն առնելով իր տեղեկութիւնները³, «Անթուակիր գրքեր» բաժնին մէջ, թիւ 1019-ի տակ տուած է նկարագրութիւնը նոյն Պապի «Համառօտութիւն ներողութեանց շնորհեցելոց ի զանազան վեհապետաց» խորագրով եւ իր բովանդակութեամբ այս հրատարակութիւնը յիշեցնող 33 էջանի գիրքի մը, որուն տպագրական տուեալները մնացած են անծանօթ:

Այս եւ վերոյիշեալ գիրքը թէեւ նման՝ բայց յայտնապէս տարբեր հրատարակութիւններ են:

***

2. «ԲԱՆ Ի ՎԵՐԱՅ ՕԾՄԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՅ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ Ի ՍԱՆԿԴ ԲԵՏՐԲՈՒՐԳ ԿԱՌՈՒՅԵԼՈՅ ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՒՀԻՈՅ ՄԵԾԻ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒՀԻՈՅՆ ԵԿԱՏԱՐԻՆԷԻ, ԱՍԱ-

² Մեսրոպ Վրդ. Քէլիշեան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Զմմառի Վանքի մատենադարանին, [Ա. հատոր], Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1964, էջ 296:

³ Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, կազմեց՝ Հ. Արսէն Ղազարոս Ղազիկեան, Ա., Վենետիկ, Սր. Ղազար, 1909-1912, էջ 1448: Տես նաեւ Հ. Գաբելին Զարբանալեան, Հայկական մատենագիտութիւն, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1883, էջ 321:

ՅԵԱԼ ՅՈՎՍԵՓԱՅ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ՀԱՅՈՅ, ՅԱՄԻ ՓՐԿՉԻՆ 1780 ՓԵՏՐՈՒԱՐԻ 18, Ի ՊԵՏՐՐՈՒՐԳ, ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐԱՏԱՆԻ ՏՊԵՅԵԱԼ: Հեղինակ՝ Յովսէփ Արք. Երկայնաբազուկ Արղութեան, Սանկտ Փեթերսպուրկ, Կայսերական տպագրատուն, 1780:

Այս գիրքը ամբողջութեամբ ընդօրինակուած է Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան մատենադարանի թիւ 204 ձեռագրին մէջ, որ «Ժողովածոյ» մըն է, ընդօրինակուած Ստամպուլ 1769ին, Ակընցի Մկրտիչ Յունրիճանենցի կողմէ: Գրչութեան աւարտէն ետք, անոր վրայ աւելցուած են քանի մը գործեր եւս, որոնք թուագրուած են 1770, 1779 եւ 1780 թուականներով: Աւելի ետք աւելցուած այդ գործերէն մէկն է «Բան ի վերայ օծման...»ը, որ կը գրուէ ձեռագրի 139բ-144ա թերթերը⁴:

«Բան ի վերայ օծման...»ը 18 Փետրուար 1780-ին Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Յովսէփ Արք. Երկայնաբազուկ Արղութեանի արտասանած խօսքն է Սանկտ Փեթերսպուրկի հայոց Սրբուհի Եկատարինէ եկեղեցոյ օծման առիթով, որ հրատարակուած է նաեւ առանձին գիրքով:

Ձեռագիրը նկարագրողը Արղութեանի գիրքէն տուած է փոքրիկ հատուած մը՝ «Յանուն Հօր... Ոչ ի սպառ բարկանայ մեզ Տէր... — Զգամ յինէն զպակասութիւն պատկանաւոր զօրութեանց առ արժանաւոր կոչմանս հանդիպման... հովանաւորութեան սորա բնակողաց, ի յերկրիս Ռուսաց Հայոց արքեպիսկոպոսի հայկազնից»⁵:

***

3. «ԳԻՐՔ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԿՏԱԿ ՄԵԾԻ ՈՒՐԲԱԹԻՆ»: Մբ. էջմիածին, 1787:

Նոր Զուղայի Մբ. Ամենափրկիչ Վանքի հայերէն ձեռագիրներու ցուցակի Բ. հատորի Նոր Զուղայի մասնաւորներու մօտ պահուող ձեռագիրներու բաժնին մէջ, թիւ 5-ի տակ, բանասէր Լեւոն Գ. Մինասեան նկարագրած է Նոր Զուղայի բնակիչ մի ոմն օր. Վարդուհի Դաւիթխանեանի մօտ պահուող՝ 1787ին Բասրայի (Իրաք) մէջ ընդօրինակուած «Ժողովածո» մը, որուն գրիչն է երէց Անդրէաս Պողոսի:

⁴ Անուշաւան Վարդապետ Դանիէլեան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1984, էջ 519:

⁵ Յիշեալ եկեղեցոյ հիմնարկութեան արարողութեան մասին տես՝ Դիւան հայոց պատմութեան, գիրք Թ., Յովսէփ Կաթողիկոս Արղութեան, մասն առաջին, 1778-1800, հրատարակեց Գիւտ Ա. Քահ. Աղանեանց, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպարան Օր. Ն. Աղանեանցի Պոլից, 1911, էջ 26:

Յիշեալ ձեռագիրը ժողովածու մըն է, որ կը մէկտեղէ վեց տարբեր գործեր, որոնցմէ երեքը նախապէս Աբ. Էջմիածնի տպարանին մէջ տպուած գիրքերու ընդօրինակութիւններ են.

– «Գիրք, որ կոչի Պարտավճար»: Ընդօրինակուած էջմիածնի 1779 թուականի հրատարակութենէն:

– «Գիրք աղօթից, որ կոչի Զբօսարան հոգեւոր»: Ընդօրինակուած էջմիածնի 1772 թուականի հրատարակութենէն:

– «Գիրք, որ կոչի Կտակ մեծի ուրբաթին»: Ընդօրինակուած էջմիածնի 1787 թուականի հրատարակութենէն⁶:

Յիշեալ երեք գիրքերէն առաջին երկուքը ծանօթ են հայ տպագիր գիրքի մատենագիտութեան («Հ. Գ. 1512-1800 թ.», յաջորդաբար թիւ 693 եւ 644), իսկ երրորդը՝ ոչ:

Ձեռագրին մէջ իր գրաւած էջերուն քանակը նկատի առնելով (թերթ 193բ-262բ), եւ բաղդատելով տպագիր միւս երկու գիրքերու էջաթիւերուն ու անոնց տպագիր օրինակներու էջաթիւերուն հետ, կրնանք ենթադրաբար ըսել, որ «Գիրք, որ կոչի Կտակ մեծի ուրբաթին»ի տպագիր օրինակը բաղկացած պիտի ըլլայ աւելի քան 200 տպագիր էջերէ:

***

4. ՀԵՐԱԿԼ ԱՐՔԱ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՈՐԴԻ ԹԱՄՐԱԶ ԱՐՔԱՅԻ ՅԵՍՍԵԱՆ ԴԱԻԹԵԱՆ ԱՌՂՈՄՈՆԵԱՆ, ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՆ:

«Հ Ա Վ [ՀԵՐԱԿԼ ԱՐՔԱՅ ՎՐԱՍՏԱՆԻ] ՕՐԻՆԱԿ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻ ՇՆՈՐՀԱՅ ԵՒ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՕԳՈՍՏԱՀԱՍ ՏԵԱՌՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԵՐԱԿԼԱՅ ՇՆՈՐՀՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԹԱԳԱԽՈՐԻՆ ՎՐԱՅ ԿԱՆԻՅ ԵՒ, ԵՒ, ԵՒ, ԱՌՀԱՍԱՐԱԿ ՅԱԶԳ ՀԱՅՈՅ»: Վրացերէն բնագրէն թարգմանեց՝ Տէր Դաւիթ Տէր Յօհանեան, Մազրաս, տպարան Տէր Յարութիւն Քհնյ. Շմաւօնեան Շիրազցոյ, 1792, 1000 օրինակ:

Վրաստանի Թամրազ արքայի որդի Հերակլ Բ. թագաւորի Թիֆլիսէն «առ համայն ազգս հայոց, որ բնակեալ էք ի հեռաւոր երկիրս» յղած 4 Դեկտեմբեր 1790 թուակիր հրովարտակին թարգմանութիւնն է, որ իր վրացերէն բնագիրէն հայերէնի վերածած է արքայի հայ գրագիր եւ թարգման Տէր Դաւիթ Տէր Յօհանեանը:

Այս հրովարտակով Հերակլ արքայ կոչ կ'ուղղէ օտար ափերու վրայ բնակող բոլոր հայերուն եւ մանաւանդ՝ Նազիր Շահի բռնութիւններուն հետեւանքով աղէտեալ գօտիէն «հեռագոյն երկիրս» մեկնածներուն, որ վերադառնան «ի բնիկ երկիրս ձեր ի ներքոյ հովանաւորութեան մերոյ», փոխարէնը անոնց

⁶ Լ. Գ. Միմասեան, Յուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան Վանաց թանգարանի, խմբագրութեամբ Օ. Ա. Եգանեանի, Բ. հատոր, Վիեննա, Միսիթաբեան տպարան, 1972, էջ 194:

խոստանալով շնորհել արքայական ամէն ձեւի պաշտպանութիւն եւ հովանաւորութիւն ու բաւականանալ գանձելով միայն հարկերն ու մաքսերը՝ «ըստ արքայական օրինի», ճիշդ այնպէս ինչպէս կը վճարէին երկրի վրացի քաղաքացիները:

Հրովարտակի աւարտին կան անոր տպագրական տուեալները՝ «Տպագրեցաւ ի մայրաքաղաքն Մադրաս ի տպարանի Տէր Յարութիւն Շմաւօնեան Շիրազցոյ, հազար հատ ի վայելումն Ազգին Հայոց, Յամի Տեառն մերոյ 1792»:

Բանասէր Արամ Երեմեան, որ իր տրամադրութեան տակ ունեցած է այս տպագիր հրովարտակէն օրինակ մը, առանց յիշելու սակայն թէ ո՞ր կը գտնուի ան, պատմական հակիրճ ներածականով մը հրատարակութեան տուած է զայն ամբողջութեամբ⁷, զոր մենք հոս վերատպելու կարիքը չենք տեսներ:

***

5. ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅՍՐ ՌՈՒՍԱՅ

«ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ Ա[ՄՏՈՒԾՈ]Յ. ՄԵՔ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐ ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՅՍՐ ԵՒ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԱՄ[ԵՆԱՅՆ] ՌՈՒՍԱՅ...»: Աժտարխան (Աստրախան), Տպարան Առաջնորդարանի (Սբ. Էջմիածնի անուան), հաւանաբար 1814 թ.:

Այս հրովարտակը ամբողջութեամբ ընդօրինակուած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Մատենադարանի թիւ 2019 ձեռագրին մէջ («Ժողովածոյ», գրիչ եւ գրչութեան վայր՝ անծանօթ, թուական՝ 1814-էն ետք), էջ 15-18⁸:

Հրովարտակին ռուսերէն բնագիրը տպուած է Սանկտ Փետրսպուրկ, տպարան Սենսթի, 24 Դեկտեմբեր 1813 թ., «Եւ յայնմանէ թարգմանեալ ի հայ բարբառ՝ տպեցաւ կրկին ի յառաջնորդարանի Հայոց որ ի յԱժտարխան»:

Հրովարտակին հայերէն թարգմանութիւնը տպուած պիտի ըլլայ հաւանաբար 1814 թ.:

***

6. «ՕՐԻՆԱԿ ԹՂԹՈՅՆ ՈՐ Ի ՓԱՐԻՉՈՒ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵՆՔՆ ԳՐԵՅԱԻ ԱՌՉՈՐՄՆ ՖՐԱՆՍԸՉԱՅ, ՈՐՔ ԸՆԴ ՊՕՆԱԲԱՐԴԻԻ ԷԻՆ Ի ՓԱՐԷՉ, Ի 2 ԱՊՐԻԼԻ, 1814 ԱՄԻ»: Ռուսերէնէ հայերէնի թարգմանող՝ Ալեքսան Դպիր Սիմէօնեան, Աժտարխան (Աստրախան), տպարան Սբ. Էջմիածնի, հաւանաբար 1814 թ.:

Այս թուղթը ամբողջութեամբ ընդօրինակուած է Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Մատենադարանի թիւ 2019 ձեռագրին մէջ («Ժողովածոյ», գրիչ եւ գրչութեան վայր՝ անծանօթ, թուական՝ 1814-էն ետք) էջ 19-20⁹:

⁷ Ա. Երեմեան, «164 Տարուայ պատմական մի կարեւոր հրովարտակ», Էջմիածին, 1954, թիւ 4, էջ 37-40:

⁸ Նուրայր Արֆէպ. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, է., Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1974, էջ 51:

⁹ Նոյն տեղը:

Այն ուսերէնէ հայերէնի թարգմանուած է Ռուսաստանի հայոց առաջնորդ Յովհաննէս Արք.ի հրահանգով, անոր պաշտօնեաներէն Ալեքսան Դպիր Սիմէօնեանի կողմէ:

Թուղթը կը սկսի հետեւեալ բառերով.

«Ով գօրականք, Ֆրանսիայն ի բաց հերքեաց յինքենէ զլուծն՝ ընդ որով տառապէր յայսքան ամս...:

Թարգմանեալ ի ռուսաց լեզուէ ի հայկական բառ, հրամանաւ առաքելաշաւիղ առաջնորդի հիւսիսային կողմանս Հայոց, տեառն Յօհաննու սրբազան արքեպիսկոպոսի.

ի նորին իսկ պաշտօնէէ յԱլեքսան դպրէ Սիմէօնեան, ի տպարանի Սրբոյ էջմիածնի, որ ի յՍտարխան»:

Թուղթը տպագրուած պիտի ըլլայ հաւանաբար 1814-ին:

***

7. ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՅԻ

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ»: Կալկաթա, Տպարան Եպիսկոպոսական Ճեմարանի, հրատարակութեան պատասխանատու՝ Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան, 1831:

ԺԲ. դարու պատմիչ Սամուէլ Անեցիի ժամանակագրութեան առաջին տպագրութիւնը ընդունուած է համարել 1893ի Վաղարշապատի հրատարակութիւնը¹⁰, որ մինչեւ 2011 կը համարուէր գործին միակ տպագրութիւնը, երբ նոյն թուականին լոյս տեսաւ անոր գիտական խնամուած բնագիրը Մաշտոցեան Մատենադարանի գիտաշխատող Անահիտ Հայրապետեանի աշխատասիրութեամբ¹¹. մինչդեռ Անեցիի «ժամանակագրութիւն»ը առաջին անգամ տպուած է ոչ թէ Վաղարշապատի, այլ Հնդկաստանի Կալկաթա քաղաքի Եպիսկոպոսական Ճեմարանի տպարանին մէջ, դեռ 1831 թուականին:

Գիրքին տպագրութեան հսկած ու անոր տպագրական փորձերը սրբագրած է հայ մեծանուն բանաստեղծ, խմբագիր եւ կրթական-մշակութային գործիչ Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան, որ 1830-1831 թուականներու իր օրագրութեան մէջ բազմիցս յիշատակութիւն ձգած է առ այդ եւ տուած է տպագրական աշխատանքին առնչուող որոշ մանրամասնութիւններ: Անեցիի գիրքին տպագրութեան վերաբերող Թաղիադեանի գրառումները կը տարուբերին 28 Հոկ-

¹⁰ Սամուէլի Քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», յառաջաբանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքէլեանի, Վաղարշապատ, տպարան Սր. էջմիածնի, 1893, Լ. + 302 էջ:

¹¹ Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ. բնագիրը կազմեց Անահիտ Հայրապետեանը, առաջաբանը Կարէն Մաթեոսեանի, խմբագրութեամբ Գէորգ Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, «Նայիրի», 2011, 154 էջ:

տեմբեր 1830 — 7 Յունուար 1831 թուականներուն միջեւ: Կը մէջբերենք այդ մասին իր օրագրութենէն հետեւեալ գրառումները.

Հոկտեմբեր 28 [1830] Հինգշաբթի. «Գնացի ի տպարանն, սրբագրեցի զՍամուէլ Անեցի»:

Նոյեմբեր 6 [1830] Շաբաթ. «Գնացի ի ձեմարան անդր, հետեւել տպագրութեան»:

Նոյեմբեր 11 [1830] Հինգշաբթի. «... եւ եկեալ ի Կալկաթա, անցի ի ձեմարանն, եւ հոգ տարայ տպագրութեանն «Սամուէլի Անեցոյ»»:

Նոյեմբեր 30 [1830] Երեքշաբթի. «... եկի յԵպիսկոպոսական ձեմարան խնամ տանել տպագրութեան ժամանակագրութեան Սամուէլի»:

Եւ վերջին գրառումը՝ Յունուար 7 [1831] Չորեքշաբթի. «Ելի ի ձեմարան անդր, եւ աւարտեցի զվերջին սրբագրութիւն Սամուէլի եւ ստացայ զվարձ ամսեան Դեկտեմբերի»¹²:

Վերեւի մէջբերումներէն պարզ կը դառնայ, որ Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան եղած է Անեցիի «ժամանակագրութիւն» գիրքի առաջին տպագրութեան հսկողն ու անոր տպագրական փորձերը սրբագրողը, որուն համար ալ իր օրագրութեան մէջ նշած է, թէ տպարանէն գանձած է Դեկտեմբեր 1830-ի իր աշխատավարձը:

Թաղիադեանի կեանքին քաջածանօթ երկու բանասէրներ՝ Մեսրոպ Յ. Ալթ եւ Յովհաննէս Քհնյ. Մկրեան, որոնք իրենց տրամադրութեան տակ ունեցած են անոր ձեռագիր օրագրութիւնը, Թաղիադեանի մասին իրենց կենսագրական բնոյթի գործերուն մէջ տողատակի ծանօթագրութիւններով նշած են՝ թէ իրենք չեն տեսած Անեցիի գործին Թաղիադեանի տպած այս օրինակը¹³:

***

Ճ. ՆԻԿՕԼԱՅ ՊԱԻԼՈՎԻՉ ԿԱՅՍԻ

[«ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ ՆԻԿՕԼԱՅ ՊԱԻԼՈՎԻՉ ԿԱՅՍԵՐ»], հաւանաբար Սանկտ Փետերսպուրկ, 1850:

Ներսէս Ե. Աշտարակեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, հնդկահայոց յղուած 31 Դեկտեմբեր 1850 թուակիր կոնդակով կ'իմացնէ, թէ ինք այդ կոնդակին հետ Հնդկաստան կը ղրկէ Նիքոլայ Պաւլովիչ Կայսեր հայութեան ուղղած հայերէն եւ ռուսերէն տպագիր զոյգ հրովարտակներէն մէկական օրինակ: Կաթողիկոսը հրովարտակներուն մասին տուած է մանրամասնութիւններ, զորս կը մէջբերենք աստ. «Առաքեմ ընդ այսմ տպեալ Հայերէն եւ Ռուսերէն զօրինակն երկուց հրովարտակաց յաղագս ազատութեան ամենայն անշարժ կալուածոց

¹² Դիւան Մեսրոպ Դ. Թաղիադեան, խմբագիր՝ Մեսրոպ Եպս. Աշճեան, Նոր Զուլա, 1979, էջ 59, 63, 64, 69, 71-72:

¹³ Նոյն տեղը, էջ 69, 71-72, 499:

վանօրէից եւ եկեղեցեաց Հայոց յամենայն հարկաց քաղաքականաց՝ ըստ օրինի եկեղեցական կալուածոց յունադաւանից, եւ յաղագս ընդարձակութեան յստակ մոմավաճառութեանց յամենայն եկեղեցիս Հայոց՝ ՚ի կրպակսն իւրաքանչիւր նոցա մերձ առ եկեղեցիս վասն եկեղեցական եւ համազգական Հայազնէից օրինակատարութեանց եւ սօնական հանդիսից, զոր հրովարտակաւ կայսերութեան վայելէր ցարդ վիճակային կառավարութիւնն յունադաւանից...», ապա կը շարունակէ կայսեր կողմէ հայութեան տրուած առանձնաշնորհումներու թուարկումը:

Այս մանրամասնութիւնները տալէ ետք, հնդկահայոց «Ազգասէր Արարատեան» երկշաբաթաթերթը կ'աւելցնէ, թէ «Այս տպեալ Հրովարտակը Նորին Կայսերական Մեծութեան դեռ չհասին առ մեզ»¹⁴:

Թերթի յաջորդ թիւերուն մէջ եւս անոնց ստացման մասին ակնարկութիւններ չկան:

МИРАН МИНАСЯН НОВООБНАРУЖЕННЫЕ СТАРОПЕЧАТНЫЕ АРМЯНСКИЕ ИЗДАНИЯ

Ключевые слова: Новообнаруженные старопечатные книги, папа Иннокентий XI, архиепископ Иосиф Аргутинский, царь Грузии Ираклий, царь Александр I, царь Николай I, Самуэл Анеци.

В статье рассматриваются общие вопросы библиографии армянской печатной книги. Для создания полной библиографии необходимо иметь специальные списки изданий крупных центров армянского книгопечатания, досконально изучить документы армянских и иностранных архивов, содержащие важные сведения о деятельности армянских печатников и об истории армянского книгопечатания, ввести в оборот каталоги крупных собраний армянской книги, и т.д.

Статья содержит сведения о восьми книгах, изданных за 1688-1850 гг., не вошедших в библиографические списки армянской книги. Эти недавно обнаруженные книги были изданы в Риме, Санкт-Петербурге, Эчмиадзине, Мадрасе, Астрахани и Калькутте. Пять из них дошли до нас в рукописных копиях, сведения об остальных трех почерпнуты из различных источников.

Авторы этих книг – папа римский Иннокентий XI, архиепископ Иосиф Аргутинский-Долгорукий, грузинский царь Ираклий II, сын

¹⁴ Ազգասէր Արարատեան, Կալկարա, Գ. հատոր, թիւ 72, 30 նոյեմբեր 1851, էջ 573:

царя Теймураза, русские цари Александр I и Николай I, а также армянский историк XII в. Самуэл Анеци.

MIHRAN MINASSIAN

NEWLY DISCOVERED OLD ARMENIAN PUBLICATIONS

Keywords: Newly discovered rare Armenian books, Pope Innocent XI, King of Georgia Heraclius, Hovsep Archbishop Arghutian, Tzar Alexander I, Tzar Nicolay I, Samuel Anetsi.

The article discusses the bibliography of Armenian printed books and related questions. In order to create a comprehensive bibliography, it is necessary: to have special lists of publications from large Armenian printing centers, to study in detail the documents kept in Armenian and non-Armenian archives that contain important data about the activities of Armenian printing houses and the history of Armenian printing, and finally, to put the catalogues of large collections of printed Armenian books into circulation.

The article contains information about 8 Armenian books, published between 1688 and 1850, which are not mentioned in the bibliographies of rare Armenian books.

These newly discovered books were published in Rome, Saint Petersburg, St. Etchmiadzin, Madras, Astrakhan, and Calcutta. Five of them were copied in manuscripts and thus have reached us, while information about the other three has been gathered from various sources.

The authors of these books are well-known Armenian and non-Armenian personalities: the Pope Innocent XI of Rome, Archbishop Hovsep Arghutian, the Georgian king Heraclius, son of king Teimuraz, the Russian Tzars Alexander I and Nicolay I, and the 12th century historiographer Samuel Anetsi.